

7. Там само. – Ф. Р-2264. – Оп. 1. – Спр. 5. – 318 арк.

8. Там само. – Спр. 16. – 116 арк.

9. Там само. – Оп. 2. – Спр. 24 с. – 111 арк.

Синявська О.О.

УДК 94 (477.74):378.4

ПРОЕКТИ ЗАСНУВАННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті проводиться аналіз відомих в історіографії проектів заснування Новоросійського університету в 1840-х – на початку 1860-х років. Простежується хронологія їх створення, розкривається зміст та визначаються характерні риси проектів.

Ключові слова: Новоросійський університет, проекти, ХІХ ст., Одеса.

На середину ХІХ ст. південь України представляв собою досить розвинутий в економічному, соціальному та культурному аспектах регіон. На початок 1850-х років тут діяли декілька гімназій, Інститут шляхетних дівчат, повітове училище, низка приватних пансіонів та парафіяльних початкових училищ, але гостро відчувалася потреба у заснуванні університету як вищої ланки освіти. Рішельєвський ліцей, який певний час відіграв роль вищого навчального закладу, поступово приходив в занепад і вже не відповідав освітнім вимогам часу.

Мета статті – проаналізувати всі відомі проекти заснування Новоросійського університету, які існували в 1840-х – на початку 1860-х років. У зв'язку з цим ставляться наступні завдання: прослідкувати історіографічну традицію у висвітленні даного питання, визначити кількість проектів, хронологію їх створення та авторів, дослідити наявні тексти, проаналізувати відмінності та характерні риси проектів, відзначити найбільш дискусійні питання.

Історіографія питання щодо проектів заснування Новоросійського університету незначна. Певна інформація представлена в дослідженнях з історії університету. Чільне місце серед них належить першій праці з історії університету – "25-летие Императорского Новороссийского университета", автором якої був відомий історик – професор О.І. Маркевич. Перший розділ праці присвячений історії перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет [14]. Розглядаючи навчальний процес в ліцеї протягом кінця 1850-х – початку 1860-х років, історик наводить відомості про ті проекти заснування університету, які склалися і обговорювалися серед викладачів ліцею.

Частково питання щодо проєктів заснування Новоросійського університету висвітлено в узагальнюючих дослідженнях "Історія Одеського університету за 100 років" [4] та "Історія Одеського університету. 1865-2000" [3], виданого до 135-річчя університету. Тут головна увага зверталася на роль М.І. Пирогова у справі заснування вищого навчального закладу на півдні України. Більш змістовна інформація наводиться в праці відомої дослідниці І.С. Гребцової, яка в першому розділі, розкриваючи питання становлення доброчинності в сфері освіти в Одесі, звернулася і до висвітлення процесу перетворення Рішельєвського ліцею в університет [1, с. 19-54].

Головним джерелом для розкриття теми стали опубліковані документальні матеріали: доповідні записки попечителя Одеського навчального округу М.І. Пирогова про необхідність змін у навчальній частині південного краю та перетворення Рішельєвського ліцею на університет [11, с. 56-70, 83-90, 98-100], доповідна записка міністра народної освіти О.В. Головніна в Державну Раду про заснування Новоросійського університету [9] та думка Державної ради з цього питання [7], проєкт Статуту та штату Новоросійського університету в Миколаєві [15]. Зрозуміти настрій місцевої громади та її прагнення до заснування університету допомогли публікації на сторінках "Одесского вестника" [2; 13].

Вперше ідея заснування вищого навчального закладу на півдні виникла в 1840-х роках і прийняла форму перетворення Рішельєвського ліцею в університет. Історіографи Новоросійського університету пов'язують її з іменем Д.М. Княжевича, який у період з 1837 до 1844 року обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. Зокрема, такої думки дотримувалися дослідники XIX ст. – інспектор Рішельєвського ліцею Й.Г. Міхневич [6, с. 49] та професор богослов'я ліцею, а потім – Новоросійського університету М. К. Павловський [10, с. 759].

Слідом за ними на проблему існування плану Д.М. Княжевича звернув увагу видатний дослідник історії Новоросійського університету професор О.І. Маркевич. У своїй капітальній праці історик відзначив, що його спроби відшукати цей план в архіві попечителя Одеського навчального округу та в архіві Департаменту народної освіти були марними. Тоді дослідник висунув здогадку, що, можливо, документ знаходиться десь серед паперів Д.М. Княжевича [5, с. 5].

Сучасні історики, які звертаються до вивчення цього питання, в переважній більшості також згадують про план Д.М. Княжевича. Наприклад, в останньому виданні "Історії Одеського університету" розглядається роль Д.М. Княжевича в історії заснування університету: "... життя вимагало змін, від яких освіта не могла відставати, і в 1844 році попечитель Одесь-

кого навчального округу Д.М. Княжевич виступив з проектом перетворення ліцею на університет" [3, с. 10]. Такої ж думки дотримується і І.С. Гребцова, яка, аналізуючи діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу, вказувала: "Одночасно з бурною видавничою діяльністю, яка здійснювалася переважно в інтересах ліцею, попечитель (Княжевич Д.М. – О.С.) плекав ідею його подальшого розвитку і перетворення на університет" [1, с. 34].

Втім, зустрічаються в історіографії і протилежні думки. Деякі дослідники зазначають, що для твердження про план Д.М. Княжевича не вистачає доказів. Головним аргументом вони вважають той факт, що всі автори, які писали про "План перетворення Рішельєвського ліцею в університет" Д.М. Княжевича, не приводять ніяких подробиць цього важливого документа, а це дає підставу припускати, що ніхто з них безпосередньо з його текстом знайомий не був і, отже, саме існування його стає дуже сумнівним. Так, професор М.М. Мурзакевич, один з найближчих співробітників попечителя, у своїй "Автобіографії" згадував, що ті папери, які були з Д.М. Княжевичем при смерті, згодом завдяки його брату Олександрові повернулися до Одеси, але плану перетворення ліцею в університет чи якогось подібного документу серед них не було [8, с. 162-163].

На наш погляд, особливої ваги у цій історії набуває не питання щодо існування чи відсутності тексту проекту Д.М. Княжевича, а, власне, наявність ідеї заснування університету. Тут ми повністю згодні з думкою О.І. Маркевича, який ще в 1890 році написав: "нехай проект Княжевича в свій час не було здійснено, і університет постав децю в іншій формі... але важливо, що була пущена в хід думка про існування в Одесі університету" [5, с. 5]. Очевидно, що головним аргументом для створення університету виступав факт існування Рішельєвського ліцею як бази майбутнього вищого навчального закладу.

Наступний проект заснування університету в Одесі був пов'язаний з діяльністю М.І. Пирогова, який прибув до Одеси в жовтні 1856 року. Видатний медик і педагог Микола Іванович Пирогов в період з 1856 по 1858 роки обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. З його іменем пов'язані оновлення ліцею і початок перетворення Рішельєвського ліцею в університет.

Спираючись на пропозиції, висловлені викладачами ліцею, попечитель 20 січня 1857 року подав міністру народної освіти доповідну записку "Про хід освіти в Новоросійському краї і про нагальну необхідність перетворення навчальних закладів" [11, с. 56-70], в якій піддав різкій критиці всю систему навчання та виховання в Росії і вимагав докорінних змін у цій

галузі. М.І. Пирогов бачив два засоби для подолання недоліків: один – "радикальний і вірний", а інший – "тимчасовий і паліативний". Під першим засобом розумілося перетворення ліцею в університет з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним та медичним. Вказуючи на низку переваг університету над ліцеєм, М.І. Пирогов зазначав: "Нова ера в існуванні Новоросійського краю, яка наступає після війни, перехід ліцею в нове приміщення і очікування рішення щодо одеського порто-франко роблять теперішній час найзручнішим для заснування університету"[11,с.67].

Втім, думки щодо необхідності створення в Новоросійському краї університету виходили не тільки від викладачів ліцею та попечителя М.І. Пирогова. У 1857 році літератор Н. В. Кукольник звернувся до міністерства народної освіти з проектом заснування Азовського університету в Таганрозі. З боку М.І. Пирогова ця пропозиція зустріла рішучий опір. Попечитель наполягав на тому, що університет повинен виникнути саме на базі ліцею. "Корінне перетворення існуючого вже зараз в Новоросійському краї ліцею, – писав М.І. Пирогов з цього приводу в міністерство, – пов'язане з меншими витратами, значно надійніше і обіцяє більш певні результати для освіти цілого краю" [17, с. 61].

Найбільш суттєвою перешкодою у справі перетворення ліцею на університет виявилася нестача коштів. Щоб обійти цю перешкоду, особливий комітет Рішельєвського ліцею під головуванням директора П. В. Беккера у складі інспектора Й.Г. Міхневича, викладачів О.М. Богдановського, М.П. Смирнова, Р.В. Орбинського підготував у липні 1857 року новий проект, що передбачав відмову від занадто дорогого медичного факультету та заснування університету в складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного [5, с. 36-37].

Важливе значення мав перехід ліцею до новозбудованих приміщень по вулиці Дворянській у 1857 році. Під час урочистої церемонії відкриття нового ліцейського приміщення М.І. Пирогов виступив з промовою про символічність ліцейського новосілля, що має знаменувати собою початок корінної перебудови навчального закладу [12]. Нові ліцейські приміщення підходили для розміщення в них майбутнього університету.

Але здійснити розпочату справу щодо відкриття університету М.І. Пирогов не зміг: у 1858 році його було переведено на посаду попечителя Київського навчального округу. У прощальному листі до одеситів М.І. Пирогов зазначав: "...думка про перетворення одеського ліцею ніколи ще не була так близька до здійснення як тепер" [16].

Попечителем Одеського навчального округу в 1858 року був призначений М.Р. Ребіндер (до того – попечитель Київського навчального округу). На цій посаді М. Р. Ребіндер затримався недовго і вже в лютому 1859 року перейшов на посаду директора департаменту міністерства народної освіти.

М.Р. Ребіндер, цілком поділяючи переконання свого попередника М.І. Пирогова про бажаність перетворення ліцею в університет, тим не менше, був упевнений, що цей задум є нездійсненним, а тому вирішив взятися за проведення змін в самому ліцеї. У доповідних записках генерал-губернатору графу О.Г. Строганову і міністру народної освіти Є.П. Ковалевському попечитель пропонував влаштувати в ліцеї історико-філологічне, фізико-математичне та юридичне відділення (припускаючи можливість і камерального), з поглибленим вивченням на всіх відділеннях професійних предметів, додаванням четвертого року навчання, наданням ліцею права на присудження наукових ступенів, а також з підвищенням платні викладачам. Як справедливо зазначав історик О.І. Маркевич, в дійсності М.Р. Ребіндер ставив за мету влаштувати університет, але тільки під назвою ліцею [5, с. 39]. До цього додамо, що проект М.Р. Ребіндера за багатьма позиціями повторював попередній проект М.І. Пирогова.

Наступний проект був розроблений попечителем М.М. Могилянським в 1860 році. У ньому особливу увагу попечитель приділив формуванню матеріальної бази майбутнього вищого навчального закладу. На початку 1861 року попечитель поїхав до Петербургу, де 4 лютого представив свій проект імператору. О.І. Маркевич з цього приводу вказував: "В Одесі говорили, що міністр був не зовсім задоволеним проектом Могилянського як недостатньо розробленим і вважав приїзд попечителя деякою мірою передчасним" [5, с. 43]. Як вважає І.С.Гребцова, Олександр II підтримав проект, але, мабуть, не дав згоди на використання державних коштів для його реалізації [1, с. 47].

Повернувшись до Одеси, М.М. Могилянський звернувся до Ради ліцею з пропозицією розробити новий проект, який потребував би менших фінансових затрат. Рада ліцею виробила і затвердила черговий проект, згідно з яким навчальний заклад повинен був складатися з чотирьох факультетів (відділень): словесного, юридичного, фізико-математичного та камерально-агрономічного. Цей проект попечитель в квітні 1861 року передав на розгляд до Міністерства народної освіти, але і він залишився без відповіді.

Влітку 1861 року до справи заснування університету в Одесі приєднався Новоросійський генерал-губернатор граф О.Г. Строганов. У серпні 1861 року, під час відвідування Одеси Олександром II, він подав імператору

звіт про управління Новоросійським краєм, де, між іншим, вказав на незадовільний стан ліцею та висловився за підтримку проекту ліцейського керівництва щодо перетворення ліцею на університет. Такий недолік як нестача матеріальних коштів, на думку генерал-губернатора, не повинен зупинити розпочату справу. Замість трьох факультетів, "які не досягають мети", О.Г. Строганов запропонував заснувати університет з двома факультетами – юридичним та камерально-агрономічним. В подальшому за умови збільшення коштів О.Г. Строганов пропонував відкрити в університеті словесний та фізико-математичний факультети [7, с. 50]. Цей проект не залишився поза увагою імператора, і 5 вересня О.Г. Строганову в Одесу надійшла резолюція: "Можете надати свій проект на розгляд міністру народної освіти". Особливо відзначимо той факт, що саме в проекті О.Г. Строганова вперше проєктований вищий навчальний заклад отримав назву Новоросійського університету.

Цей проект обговорювався на засіданнях Ради ліцею в присутності попечителя 11-12 вересня 1861 року. Членами Ради був розроблений свій власний "ліцейський" проект, який передбачав утворення університету з трьома факультетами: юридично-політичним, історико-філологічним та природничо-математичним (із сільськогосподарським і фізико-математичним відділеннями). І в цьому проекті проєктований університет було названо Новоросійським. Обидва проекти – "строганівський" і "ліцейський" – були передані на розгляд у Міністерство народної освіти [5, с. 83].

Проте несподівано справа заснування університету в Одесі опинилася під загрозою. Виникла ідея влаштувати університет в сусідньому з Одесою місті Миколаєві. Її безпосереднім автором став Миколаївський військовий губернатор віце-адмірал Б. Глазенап, якого підтримав голова військово-морського відомства великий князь Костянтин Миколайович.

Для узгодження цього питання в Миколаїв з перевіркою навчальної частини та можливості влаштування університету був направлений помічник попечителя Харківського навчального округу К. Фойгт. В результаті перевірки ним було складено звіт для попечителя та проект статуту Новоросійського університету в Миколаєві [15].

К. Фойгт пропонував заснувати Новоросійський університет у складі трьох, а не чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного, а відкриття медичного відкласти до часу "посилення потреби в ньому і грошових коштів". При цьому історико-філологічний факультет повинен був мати чотири відділення: давньої класичної словесності, слов'яно-російської словесності, історичних наук і східної словесності з вивченням не менше двох східних мов. Фізико-математич-

ний факультет пропонувалося розділити на відділення математичних, природничих та техніко-агрономічних наук; юридичний – на власне юридичне та адміністративне відділення. В основі проекту штату Новоросійського університету було прийнято проект штату для Харківського університету, складеного К. Фойггом в січні 1862 року.

Пропозицію щодо заснування університету в Миколаєві підтримав міністр народної освіти О.В. Головнін. В Одесі повинен був залишитися лицей, перетворений в вищий технічний або сільськогосподарський навчальний заклад [9, с. 11; 5, с. 52-54].

Проект К. Фойгга для ознайомлення був направлений попечителю Одеського навчального округу та виконуючому обов'язки директора Рішельєвського лицейя О.М. Богдановському. Останній передав його О.Г. Строганову з припискою: "Надаючи Вам екземпляр проекту статуту Новоросійського університету, я поспію сподіватися, що ви надасте ваші зауваження на цей проект. Міркування такого освіченого державного діяча як Ви, який до того ж знайомий з усіма вимогами Новоросійського краю, будуть і для нас, і для міністра народної освіти дуже корисними"¹.

У лютому 1862 року Рада лицейю підготувала доповідну записку, в якій підкреслювалися переваги Одеси для заснування майбутнього університету. Ця записка була передана попечителем М.М. Могилянським на розгляд міністра народної освіти [7, с. 54]. Паралельно попечитель відправив особистого листа ("воплъ моей души") керівнику департаменту міністерства внутрішніх справ М.П. Мансурову, в якому звернувся з проханням підтримати проект заснування університету в Одесі. Разом з листом він відправив текст статті І. Сокальського "В каких городах лучше быть университетам: в больших или меньших?", що була опублікована 27 березня 1862 року в "Одесском вестнике".

Врешті-решт доводи на користь Одеси перемогли. 10 червня 1862 року Олександр II видав наказ: "1) заснувати Новоросійський університет в Одесі, перетворивши для цього в університет тамошній Рішельєвський лицей; 2) керівнику міністерства народної освіти скласти докладні пропозиції з питання відкриття в Одесі університету на підставі нового університетського статуту".

Таким чином, від середини 1840-х до початку 1860-х років існувало як мінімум дев'ять проектів заснування Новоросійського університету. Ос-

¹ Оригінал листа прикріплений до брошури: Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. – СПб, 1862 (зберігається в бібліотеці ОНУ ім.І.І.Мечникова).

скільки в Одесі у цей період вже існував Рішельєвський ліцей, то, поперше, більшість проектів щодо заснування університету на півдні розглядали ліцей як базу створення нового вищого навчального закладу (саме тому перші проекти заснування університету і звучали як проекти перетворення ліцею в університет). По-друге, місцем заснування університету стала саме Одеса як місто з усталеними освітніми традиціями.

Синявская Е.А.

ПРОЕКТЫ ОСНОВАНИЯ НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В СЕРЕДИНЕ XIX В.

В статье проводится анализ известных в историографии проектов основания Новороссийского университета в 1840-х-начале 1860-х годов. Прослеживается хронология их создания, раскрывается содержание и характерные черты проектов. Отмечается, что большинство проектов по учреждению университета на юге рассматривали Ришельевский лицей как базу создания нового вуза

Ключевые слова: Новороссийский университет, проекты, XIX в., Одесса.

Sinyavska O. O.

PROJECTS BASE IN NOVOROSIYSK UNIVERSITY IN THE MID-NINETEENTH

The article analyzes known in historiography foundation projects Novorossiysk University in 1840 – early 1860's. Traceable chronology of their creation, reveals the content and features projects. It is noted that most of the projects on the establishment of the University of the South saw Richelieu Lyceum as a base to create a new university

Key words: Novorossiysk University, projects of the nineteenth century, Odessa.

Джерела та література

1. Гребцова И.С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе. – Одесса, 2009. – 503 с.
2. Еще раз по вопросу о будущем расположении Новороссийского университета // Одесский вестник. – 1862. – 13 февраля.
3. Історія Одеського університету / Головний редактор В.А. Сминтина. – Одеса, 2000. – 226 с.
4. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. редактор О.І. Юрженко. – К., 1968. – 422 с.
5. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890. – 734 с.
6. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. – Одесса, 1857. – 200 с.

7. Мнение Государственного Совета об учреждении Новороссийского университета // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – Ч.123, отд.1. – С.47-59.

8. Мурзакевич Н. Н. Автобиография. – СПб, 1886. – 233 с.

9. Об учреждении Новороссийского университета. Представление в Государственный Совет. – СПб, 1864. – 17 с.

10. Павловский М. Дмитрий Максимович Княжевич (Речь в церкви Императорского Новороссийского университета 2-го мая 1888 года) // Русская старина. – 1888. – Т.60. – №12. – С.759.

11. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Отв. редактор А.Н. Алексюк. – М., 1985. – 563 с.

12. Пирогов Н.И. Новоселье лицея // Одесский вестник. – 1857. – 12 сентября.

13. По поводу вопроса об учреждении наших университетов // Одесский вестник. – 1862. – 25 января.

14. Преобразование Ришельевского лицея в Императорский Новороссийский университет // Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С.1-147.

15. Проект устава и штата Императорского Новороссийского университета в г. Николаеве. – СПб, 1862. – 75 с.

16. Прощальное письмо Н.И. Пирогова // Одесский вестник. – 1858. – 4 сентября.

17. Штрайх С.Я. Материалы к биографии Н.И. Пирогова (по неизданным архивным документам) // Русская школа. – 1910. – Т. 2. – № 8. – С.58-71.

Сугак В.В.

УДК 94(477.74):316.343.632:642.03"1850/1917"

ХАРЧУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Висвітлено значення харчування як одного з найважливіших структурних елементів повсякденного життя промислових робітників Південної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Детально змальовано типи харчування, харчовий раціон, поживність продуктів та бюджетні витрати на харчування.

Ключові слова: харчування, економіка, промисловість, робітники, зарплатня.

Харчування у повсякденному житті має першочергове значення. Про добробут людини дає уявлення достатньо різноманітна система показників: реальна заробітна платня і її співвідношення з вартістю робочої сили, структура доходів та витрат, об'єм споживання та якість продуктів